

УДК 94(44)^[343.412:343.431:326.8:805.53](091)"19/20"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2026.01.238>

ПАРЛАМЕНТСЬКІ ДЕБАТИ 1998—2001 рр. ЩОДО ЗАКОНОПРОЄКТУ КРИСТІАН ТОБІРА ПРО ВИЗНАННЯ РАБОТОРГІВЛІ ТА РАБСТВА ЗЛОЧИНОМ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ

Богдана СИПКО

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

кандидатка історичних наук, доцентка,
Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра світової історії модерного часу,
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: bogdanasytko@gmail.com

Закон № 2001-434 від 21 травня 2001 р. про визнання работоргівлі та рабства злочином проти людяності («закон Тобіра») є одним із ключових нормативно-правових актів Франції у контексті політики пам'яті. Метою пропонованої статті є на основі парламентських документів (законопроєкту Крістіан Тобіра і альтернативних проєктів, звітів профільних комісій, протоколів засідань Національної асамблеї та Сенату) з'ясувати, чому дебати були настільки тривалими (понад три роки), а також простежити позицію представників різних політичних сил і проаналізувати аргументи, які вони використовували на підтримку або критику цього законопроєкту. Встановлено, що приводом до низки паралельних ініціатив, найвідомішою з яких став законопроєкт Тобіра, було відзначення 150-річчя скасування рабства у Республіці та лобі асоціацій вихідців із заморської Франції. Основними промоутерами визнання рабства та работоргівлі злочином проти людяності стали депутати, які представляли заморські департаменти Гвіану, Мартініку та Реюньйон, а також члени комуністичної та соціалістичної партій. Гальмував розгляд законопроєкту Сенат, який і в першому, і в другому читанні відкладав його обговорення понад рік. Досліджувана проблема має як суспільно-політичну, так і наукову актуальність. У роботі використовуються загальнонаукові методи аналізу та синтезу, а також спеціальнонаукові порівняльно-історичний та хронологічний методи. Авторка дотримується принципу історизму.

Ключові слова: «закон Тобіра», злочин проти людяності, Національна асамблея, парламентські дебати, політика пам'яті, постколоніалізм, рабство, Сенат, Франція.

Bogdana SYPKO

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3136-9340>

Candidate of History, docent,
The Ivan Franko National University of Lviv,
Department of Modern World History,
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: bogdanasytko@gmail.com

PARLIAMENTARY DEBATES 1998—2001
ON THE CHRISTIANE TAUBIRA'S BILL
ON RECOGNIZING SLAVE TRADE AND
SLAVERY AS CRIME AGAINST HUMANITY

Introduction. At the turn of the 20th and 21st centuries, France adopted a number of laws that shaped key approaches to memory policy. Prominent among them is Law of May 21, 2001, recognizing the slave trade and slavery as a crime against humanity, called the «Taubira's law».

Problem Statement. Given the ambiguous attitude among historians and at the same time the unanimous acceptance by parliamentarians, it is relevant to analyze which points caused the discussion among deputies and senators.

Purpose of this article is to find out, based on parliamentary documents, why the debates were so long, as well as to trace the positions of representatives of various political forces and analyze the arguments they used to support or criticize some points of this bill.

Methods. The general scientific methods of analysis and synthesis, as well as special scientific comparative-historical and chronological methods are used in the work.

Results. The discussion in the National Assembly was much more active and dynamic. The project found a particular response among politicians of the left spectrum and representatives of overseas departments/territories. Among the key arguments put forward by parliamentarians: the longest and deadliest crime against humanity, the trauma of the descendants of slaves, modern racism is the heir to slavery and the slave trade, recognition of this crime against humanity would confirm France's reputation as the Motherland of Freedom. The success of this bill in the National Assembly is partly due to the oratory talent of C. Taubira. In the Senate, discussions were not so lively, the bill spent 13 months in both first and second readings. The lobbyists for its passage were senators from overseas departments/territories.

Conclusion. The «Taubira's law» is a product of its time: in 1990 was prohibited Holocaust denial, in 1999 — the recognition of the Algerian War of 1954—1962, in 2001 — of the Armenian genocide committed by Turkey.

Keywords: «Taubira's law», crime against humanity, National Assembly, parliamentary debates, politics of memory, postcolonialism, slavery, Senate, France.

Вступ. Постановка проблеми. На зламі ХХ—ХХІ ст. у Франції було прийнято низку законів, які сформувавши ключові підходи до політики пам'яті. Чільне місце серед цих нормативно-правових актів займає Закон № 2001-434 від 21 травня 2001 р. про визнання работоргівлі та рабства злочином проти людяності, який, за прізвищем його ініціаторки, депутатки від Гвіани Крістіан Тобіра (1993—2012), називають «законом Тобіра». Понад три роки французькі депутати та сенатори обговорювали необхідність визнання рабства та работоргівлі, які у ХVІ—ХІХ ст. практикувала Франція, злочином проти людяності. Врешті, 10 травня Сенат у другому читанні одностайно прийняв, а 21 травня 2001 р. президент Республіки Жак Жирак (1995—2007) підписав закон, який відомий історик, фахівець з політики пам'яті П'єр Нора (1931—2025) назвав одним із проявів «режиму тиранії пам'яті» [1]. З огляду на неоднозначне ставлення у середовищі істориків і водночас одностайне прийняття парламентарями при затягнутому розгляді, актуальним є проаналізувати, які пункти викликали найжвавіше обговорення серед депутатів і сенаторів, а також, що пропонували альтернативні законопроекти.

Аналіз останніх публікацій. Французький історик, викладач престижного закладу вищої освіти Сьянс По Франсуа Дос 25 жовтня 2006 р. у виступі на конференції «Історія та пам'ять: виклики та проблеми дискусії» критично охарактеризував «закон Тобіра», вважаючи його проявом криміналізації минулого та поштовхом до конкуренції жертв [2, с. 27]. Дослідник не аналізував суті закону чи процедури його прийняття, зосередившись на тому, який вплив він мав на розвиток французької історичної науки, зокрема на те, що історія все більше підпорядковувалася офіційній пам'яті. Деяко іншу тональність має публікація фахівця з колоніальної історії та деколонізації Алена Русіо. Історик, на відміну від більшості колег, які скептично ставилися до всіх меморіальних законів, вважав, що головне, аби не було примусу думки: «Закон Тобіра вимагав, щоб французьке суспільство визнало рабство злочином проти людяності. Це ще не так погано, адже немає примусу писати те чи інше» [3, с. 61]. Тому, на його думку, «закон Тобіра» вигідно відрізнявся від закону від 23 лютого 2005 р. про позитивну присутність Франції у колоніях.

Історики Бенжамен Стора [4, с. 209] й Алессандро Стелла наголосили, що «закон Тобіра» був прийнятий під тиском асоціації французів антильського й африканського походження, «які відчували себе дискримінованими білими французами у часі та просторі, тому використали рабське минуле для досягнення сучасних цілей» [5, с. 32]. Але найбільш категоричним щодо «закону Тобіра» був П'єр Нора, який вважав, що концепція злочинів проти людяності не може застосовуватися ретроспективно, ні з моральної, ні з юридичної точки зору [6]. А у Франції із прийняттям меморіальних законів будітмо утвердився режим тиранії пам'яті, а сама історія перетворювалася на пам'ять [1].

Частина публікацій висвітлює практичне застосування цього закону. 2021 р. побачила світ стаття Міріам Коттіас, присвячена двадцятій річниці прийняття «закону Тобіра», в якій авторка звернула увагу не стільки на процедуру й історію прийняття цього нормативно-правового акту, як на його вплив на французьке суспільство [7]. Низка публікацій музейних працівників, зокрема Анес Ватікан, Наталі Гілем і Жерома Льюсега присвячена дидактичному виміру «закону Тобіра» та його впливу на музейні установи [8; 9].

Метою пропонованої статті є на основі парламентських документів (законопроекту Крістіан Тобіра і альтернативних проєктів, звітів профільних комісій, протоколів засідань Національної асамблеї та Сенату) з'ясувати, чому дебати були настільки тривалими (понад три роки), а також простежити позицію представників різних політичних сил і проаналізувати аргументи, які вони використовували на підтримку або критику окремих пунктів цього законопроекту.

Основна частина. На початку ХVІ ст. почала формуватися колоніальна імперія Франції, невід'ємною складовою якої було рабство. Французька революція не одразу звернула увагу на вимоги аболіціоністів, тим паче, що їхні голоси були не надто голосними. Цією 4 лютого 1794 р. якобінський Національний конвент видав декрет № 2262, який скасував рабство: «всі люди, незалежно від кольору шкіри, які проживають у французьких колоніях, є французькими громадянами та користуватимуться всіма правами, гарантованими Конституцією» [10]. Але вже 20 травня 1802 р. перший консул Наполеон

Бонапарт відновив його у французьких володіннях, наголошуючи, що рабство та работоргівля регламентуватимуться нормативно-правовими актами, які передували 1789 р., а впродовж 10 років уряд мав розробити нове законодавство щодо колоній [11].

Щойно 27 квітня 1848 р. Друга республіка остаточно скасувала рабство у французьких колоніях і володіннях, вказавши у преамбулі декрету, що ця практика є замахом на людську гідність, руйнуючи свободу людини, вона скасовує принцип природніх прав і обов'язків, а тому є кричущим порушенням республіканського девізу Свобода, рівність, братерство [12]. Декрет зобов'язував французів, які займалися работоргівлею за кордоном, під загрозою позбавлення громадянства, впродовж трьох років знайти собі нове заняття. А принцип, що ґрунт Республіки робить вільним раба, який його торкнувся, поширився і на французькі володіння. Тобто, між першою спробою скасування рабства та його успішною реалізацією пройшло 54 роки, але ця практика не була чимось унікальним, і Франція не надто відстала від інших держав. Якщо порівняти з ключовими гравцями Заходу, то Велика Британія скасувала його децю раніше (1808 р. работоргівлю, 1833 р. — рабство), США щойно 1865 р., а Нідерланди — у 1863—1873 рр.

Після 1848 р. французький політикум тривалий час не згадував про рабство та работоргівлю, питання комеморації аболіціонізму не було на часі. Ситуація змінилася, коли Президентом П'ятої республіки став соціаліст Франсуа Міттеран (1981—1995), за каденції якого не лише було скасовано смертну кару, а й посилювався інтерес до політики пам'яті. 30 червня 1983 р. було прийнято Закон № 83-550 про вшанування скасування рабства, який передбачав, що уряд підготує декрет, який встановить дати святкування у заморських департаментах Гваделупа, Гвіана, Мартініка та Реюньйон, а також заморській території Майотта [13, с. 1995]. Відтак, 23 листопада 1983 р. Декрет № 83-1003 визначив такі дати: 27 травня для Гваделупи, 10 червня — Гвіани, 22 травня — Мартініки, 20 грудня — Реюньйону та 27 квітня — Майотти [14, с. 3407]. Тобто, вихідні запроваджувалися лише у тих заморських департаментах/територіях, які в минулому найбільше постраждали від рабства. Що ж стосується решти території Республіки, то стаття 2 передбачала, що щороку 27 квітня

(або найближчого дня, якщо ця дата припадає на вихідний) у всіх початкових школах, коледжах і ліцеях одна година буде присвячена роздумам про рабство та його скасування.

1998 р. Франція відзначала 150-ту річницю скасування рабства та работоргівлі у французьких колоніях, тож питання вшанування перемоги аболіціонізму та засудження злочинів минулого з'явилося в порядку денному французьких парламентарів. Вже 31 березня 1998 р. група депутатів-комуністів і наближених до них лівих політиків на чолі з Бернаром Бірсінґером, подали законопроект № 792 про святкування скасування рабства у французькій метрополії [15]. Детально описавши всі жахи рабства та провівши історичний екскурс його скасування, депутати запропонували не обмежуватися святкуванням лише у заторкнутих департаментах/територіях, як це передбачав закон 1983 р., а поширити цю практику на всю Республіку, дату мав визначити уряд після ширших консультацій. 28 квітня 1998 р. аналогічний проект № 406 представив у Сенаті сенатор-комуніст Мішель Дюфур¹ [16]. Тобто, ініціаторами вшанування скасування рабства виступили комуністи, а перші проекти обмежувалися пошуком дати для загальнонаціонального святкування.

Але після того, як 23 травня 1998 р. у Парижі відбувся 40-тисячний мовчазний марш «доньок і синів рабів» — французів антильського та гвіанського походження [8, с. 148], 7 липня 1998 р. Бернар Бірсінґер зареєстрував у Національній асамблеї законопроект № 1050 про низку заходів, покликаних увіковічнити драму рабства [17]. Депутати-комуністи наголосили на відповідальності Франції за работоргівлю, згадали героїчну боротьбу Туссена Лувертьора (1743—1803) на Гаїті та запропонували спорудити меморіал пам'яті про трагедію рабства. Цей монумент мали створити вихідці з колишніх французьких колоній в Африці, а також митці заморських департаментів, символічно об'єднавши осіб, заторкнутих цією сторінкою історії. Неподалік від монументу мали відкрити музей, експозиції якого розкривали б історію рабства у Франції.

¹ Цікаво, що у 2000—2002 рр. М. Дюфур був держсекретарем з питань національної пам'яті та децентралізації, єдиний на цій посаді, оскільки створений 2000 р. пост вже 2002 р. було ліквідовано.

22 грудня 1998 р. у Національній асамблеї було зареєстровано одразу два паралельні законопроекти про визнання работоргівлі та рабства злочином проти людяності. Проект № 1302 представили депутати-комуністи від Реюньйону Югет Бельо, Елі Оаро та Кльод Оаро. Автори наголосили, що є реюньйонцями, громадянами Республіки, а їх народ «народився від злочину проти людяності». Згадали про щонайменше 10 млн. людей, яких викоринили з Африки та Мадагаскару, назвали работоргівлю найтривалішою та наймасовішою депортацією народів в історії людства, тому вважали своїм обов'язком представити цей текст перед Національною асамблеєю. Депутати-реюньйонці пропонували прийняти єдину статтю: «Французька республіка проголошує, що работоргівля та рабство, здійснювані у XV—XIX ст. проти африканського, мальгашського й індійського населення, депортованого в Америку та на о. Реюньйон (о. Бурбон), становлять злочин проти людяності» [18].

Паралельно з реюньйонцями свій законопроект № 1297 зареєструвала депутатка від Гвіани Крістіан Тобіра, яку підтримала понад сотня депутатів, в основному соціалістів. Обґрунтовуючи своєчасність цього законопроекту, К. Тобіра апелювала до тривалого замовчування трагедії рабства, називала цифрою 15—30 млн. чорношкірих невольників, вивезених з Африки. На думку депутатки, «Франція була рабовласницькою перед тим, як стати аболіціоністською. Республіка відновить свій міжнародний престиж, якщо першою схилиться перед пам'яттю жертв цього злочину-сироти» [19]. На відміну від вже згаданих законопроектів № 792, 406, 1050 та 1302, проект Тобіра мав комплексний характер і передбачав цілу низку положень. Перша стаття декларувала, що Французька республіка визнає, що трансатлантична работоргівля чорношкірих і рабство, здійснюване від XV ст. європейськими країнами проти африканського населення становить злочин проти людяності. Стаття 2 передбачала, що шкільні підручники та дослідницькі програми з історії й інших гуманітарних наук приділятимуть работоргівлі та рабству вагоме місце, а співпраця дозволить артикулювати доступні в Європі письмові архіви з усними джерелами, археологічними знахідками, нагромадженими в Африці, Карибському басейні, й усіх інших регіонах, які зазнали рабства. Стаття 3 передбачала запит

Франції про визнання цього злочину проти людяності до ООН і Ради Європи. Стаття 4 пропонувала 8 лютого для загальнонаціонального вшанування скасування рабства, бо в цей день 1815 р. Віденський конгрес засудив работоргівлю, як порушення людяності та загальної моралі. Стаття 5 передбачала створення комітету кваліфікованих осіб для визначення обсягу завданої школи та вивчення умов відшкодування збитків за цей злочин, стаття 6 — зміни у закон про свободу преси, відповідальність за заперечення цього злочину, стаття 7 — появу профільних громадських організацій [19].

З огляду на це Крістіан Тобіра доручили вивчити усі попередні законопроекти, спробувати звести їх до спільного знаменника та підготувати доповідь про роботу профільної комісії, так і з'явився звіт № 1378 від 10 лютого 1999 р. [20]. В обґрунтуванні депутатка звертає увагу на те, що мовчанка про рабство стала державною політикою Франції після 1848 р. Забуття, на її думку, було організоване на кількох рівнях: політичному (колишні раби стали французькими громадянами), адміністративному (отримали нові імена та прізвища), юридичному (загальна амністія), економічному (компенсації колишнім власникам), моральному (оскільки все замовчати неможливо, формувалася нова версія історії) [20, с. 5—6]. К. Тобіра вважала, що французькі школярі мають дізнатися, що економічний геній Жан-Батіст Кольбер (1619—1683) був автором Чорного кодексу 1685 р., а Наполеон Бонапарт відновив рабство, скасоване якобінцями [20, с. 10]. Тому, як батьківщина захисту прав людини, Франція повинна зробити перший крок у визнанні рабства та работоргівлі злочином проти людяності.

Попри врахування усіх законопроектів, комісія основний акцент зробила на № 1297, як найбільш вичерпному та детальному. Більшість членів комісії, незважаючи на політичну приналежність, схвально прийняли ініціативу К. Тобіра. Так, голліст Жан-Люк Варсман назвав честю для Франції визнати рабство та работоргівлю злочином проти людяності, його підтримав комуніст Бернар Бірсінгер, назвавши це обов'язком пам'яті [20, с. 31]. Соціаліст Жак Флош попри констатацію неунікності прийняття Францією своєї історії, вважав, що піднімати питання компенсації — образа для нащадків рабів [20, с. 33], а його колега по партії Луї Мермаз підтри-

мав дидактичну складову законопроекту, але не погоджувався із визначеними хронологічними рамками, вважаючи, що рабство в деяких куточках світу де-факто існує й досі. Рішар Казнев і Кльод Гоасген по суті підтримали законопроект, але перший побоювався, що його відкине Сенат, оскільки події передумали міжнародним актам 1926 р. про визнання рабства злочином, а другий вважав, що ці пропозиції мали би лягти в основу маніфесту, а не закону [20, с. 31, 33]. Лише голліст Робер Пандро, делегований міністр з питань безпеки у 1986—1988 рр., почувши, що в обґрунтуванні згадані російський імператор Александр I (1800—1825) і австрійський міністр закордонних справ Клемент фон Меттерніх (1809—1848), заявив, що не голосуватиме за цей законопроект, окрім того задав риторичне запитання, скільки на работоргівлі заробили африканські вожді [20, с. 31]. Однак, Р. Пандро висловив особисту, а не партійну позицію, що ми бачимо, порівнюючи його виступ зі словами Жана-Люка Варсмана. Після жвавих дискусій, у законопроекті з семи статей залишилося п'ять. Зокрема, зник пункт про святкування 8 лютого, оскільки згадка про Віденський конгрес, а, відповідно, і Меттерніха, який на ньому головував, викликала негативну конотацію. Також вилучили пункт про компенсації нащадкам рабів.

Через тиждень, 18 лютого 1999 р. Національна асамблея розглядала оновлений комісією законопроект із п'яти статей [21]. На обговоренні також були присутні міністр юстиції Елізабет Гіру (1997—2000) та держсекретар із заморських справ Жан-Жак Кейран (1997—2000), а також запрошені доповідачкою дев'ять молодих гвіанців, які «представляли чотири континенти». Соціаліст Луї Мермаз обурювався, що не прийшов міністр освіти, на що його колега по партії Франсуа Льонкль іронічно зауважив: «національна освіта не здатна забезпечити громадянської освіти, вона не робить цього вже сорок років» [21, с. 1660].

Доповідь Крістіан Тобіра була зустрінута оплесками депутатів з усіх партій. Міністерка юстиції підкреслила, що обговорюваний законопроект є не стільки юридичним, як символічним — повернення морального боргу усім поколінням рабів, тому уряд його підтримає [21, с. 1639]. Держсекретар заморських справ назвав рабів «забутими засновниками Республіки» і також підтримав проєкт [21, с. 1655].

Загальне обговорення було надзвичайно жвавим. Голліст Жільбер Гонт'є погодився, що рабство та работоргівля є не лише злочином проти людяності, а й геноцидом. Але вважав, що це обговорення не на часі, бо можуть розпочатися взаємні образи політиків, зокрема пригадав, як нещодавно глава уряду, соціаліст Ліонель Жоспен (1997—2002) звинуватив правих у «сучасній работоргівлі», і висловив сподівання, що сьогодні так не буде. Але слова Ж. Гонт'є заглушили крики комуністів, соціалістів, радикалів і зелених [21, с. 1641]. Із Гонт'є не погодився його колега по партії Жорж Сарр, наголосивши, що це голосування своєчасне, ці дебати стануть знаковими, а також висловив жаль, що «тоді, коли французи єдині у засудженні рабства, у цьому залі немає єдності» [21, с. 1643].

Логічно, що найактивнішу участь в обговоренні взяли депутати, які представляли заморські департаменти/території. Так, депутат-голіст від Мартініки Анісе Тюріне назвав себе нащадком рабів і заявив, що прийняття цього законопроекту — найкращий спосіб зцілити все ще болючі рани тих, чії предки були рабами. А. Тюріне згадав слова Нобелівського лауреата Елі Візеля про те, що кат вбиває двічі — вдруге через мовчання свідків [21, с. 1644—1645]. Його підтримав інший представник Мартініки Альфред Марі-Жан, під головуванням якого регіональна рада Мартініки 10 липня 1998 р. прийняла резолюцію, що работоргівля та рабство мають бути визнані злочином проти людяності [21, с. 1649]. Схвально висловилися й депутати від Реюньйону Югет Белло та Гваделупи Даніель Марсен [21, с. 1652—1653]. Комуніст Бернар Бірсінгер обурювався, що з варіанту, узгодженого комісією, вилучено пункт про відшкодування нащадкам рабів, його підтримав представник Гваделупи, соціаліст Лео Анді [21, с. 1650—1651].

Представник Майотти Анрі Жан-Батіст, який наголосив на дидактичному значенні пропонованого акту, високо оцінив роботу К. Тобіра [21, с. 1647]. А депутат-комуніст від Гваделупи Ернест Мутуссамі взагалі порівняв промову К. Тобіра із промовою міністра юстиції Робера Бадінтера (1981—1986) під час представлення 1981 р. законопроекту про скасування смертної кари [21, с. 1646]. Тому не дивно, що проєкт у першому читанні був одностайно прийнятий усіма присутніми депутатами, затверджений

як законопроект № 234 та переданий на розгляд сенаторам [22].

Але пропозиція депутатів майже 13 місяців пролежала без розгляду в Сенаті. Щойно 8 березня 2000 р. сенатор Жан-П'єр Шостек оприлюднив звіт профільної комісії на основі засідань, які розпочалися 1 березня. Окрім законопроекту № 234 Національної асамблеї проаналізували також вже згаданий Сенатський проект М. Дюфура. Ж.-П. Шостек у вступній частині зробив детальний екскурс в історію рабства, а також підкреслив той факт, що міжнародне засудження рабства відбулося щойно 1926 р., а сам термін «злочин проти людяності» відноситься до 1946 р. [23, с. 6—7]. Тому Комісія пропонувала прийняти альтернативний варіант: статтю 1 розширити до редакції «рабство, відповідно до статті 212-1 Кримінального кодексу Франції, де і коли б воно не практикувалося, є злочином проти людяності», статті 2, 3, 4, 5 вилучити, натомість додати пункт: «Комітет кваліфікованих осіб, серед яких представники асоціацій, які захищають пам'ять про рабів, має запропонувати для всієї національної території місця та заходи, які гарантуватимуть захист пам'яті про цей злочин через покоління, зокрема й у шкільних програмах. Склад і місію цього Комітету визначить декрет Державної ради» [23, с. 21—24].

23 березня 2000 р. Сенат розглянув звіт Ж.-П. Шостека, на засіданні був присутній і держсекретар заморських справ Ж.-Ж. Кейран. У загальному обговоренні взяв участь сенатор від Гвіани соціаліст Жорж Отілі, який відзначивши титанічну роботу депутатки Крістіан Тобіра, наголосив, що не можна виключати з тексту уточнення про «чорношкіру работоргівлю» та закликав повернути першу статтю у редакції Національної асамблеї [24]. Його колега по партії сенатор від Мартініки Кльод Ліз взагалі запропонував відкинути всі правки комісії Шостека. Представниця Реюньйону, комуністка Даніель Бідар-Рейде ключовою вважала другу статтю, яку комісія Шостека також скасувала. За повернення другої статті, яка передбачала, що шкільні підручники та дослідницькі програми з історії й інших гуманітарних наук приділять работоргівлі та рабству вагоме місце, а співпраця дозволить артикулювати доступні в Європі письмові архіви з усними джерелами, археологічними знахідками, нагромадженими в Африці, Карибському басейні, й усіх

інших регіонах, які зазнали рабства, висловилися і сенатор від Реюньйону комуніст Поль Вергес, і лівий демократ Жак Пельтьє, який у 1978—1980 рр. був міністром освіти [24]. Врешті, Сенат у першому читанні прийняв законопроект № 109, який передбачав збереження першої та третьої статей у редакції Національної асамблеї, скасування статей 2, 4 і 5, а також запропонував святкувати скасування рабства 23 серпня, тобто у день початку повстання Туссена Лувертюра на Гаїті 1791 р. [25].

Вже 5 квітня 2000 р. комісія Національної асамблеї на чолі з Крістіан Тобіра оприлюднила звіт № 2320 по запропонованому Сенатом законопроекті № 109 [26]. На початку документу висловлений жаль, що верхня палата понад рік відклала розгляд цього важливого законопроекту. К. Тобіра була задоволена, що сенатори таки прийняли без змін першу статтю, але висловила жаль з приводу вилучення інших. Також К. Тобіра скептично поставилася до запропонованої сенаторами дати 23 серпня, оскільки у цей період школярі на канікулах, і немає можливості організувати заходи з молоддю. Депутат Луї Мермаз запропонував повернутися до початкового варіанту, прийнятого Національною асамблеєю у першому читанні, його підтримав голліст Жан-Антуан Ліонетті [26, с. 6]. Відтак, після детального обговорення статей, Комісія рекомендувала Національній асамблеї відкинути правки Сенату та повернутися до варіанту, прийнятого у першому читанні [26, с. 16].

Вже наступного дня, 6 квітня 2000 р. Національна асамблея зібралася розглянути цей законопроект. На засіданні був присутній міністр заморських справ Ж.-Ж. Кейран, який висловив розуміння з приводу можливості повернення статті 2, а також зазначив, що не підтримував 23 серпня, як дату загальнонаціонального святкування скасування рабства [27, с. 3184]. У своєму виступі К. Тобіра особливу увагу приділила просвітницькій другій статті: «освіта, яка не матиме відбитку справедливості, правди, братерства, буде сурогатом, нічим не кращим за сучасну мовчанку. Освіта має жити громадянську свідомість, тому необхідна стаття 2» [27, с. 3185]. У загальній дискусії проект підтримали Югет Бельо та Луї Мермаз, який навів позитивний приклад вибачення Віллі Брандта за Голокост і негативне заперечення Туреччиною геноциду вірмен, здійсненого нею

під час Першої світової війни [27, с. 3186—3187]. Комуніст Жак Брюн закликав не втрачати часу та переходити до голосування. У результаті, депутати одноголосно відкинули правки Сенату та повернулися до свого варіанту, прийнятого у першому читанні [27, с. 3191].

У Сенаті законопроект знову відклали, цього разу до кінця календарного року. 20 грудня 2000 р. сенатор Ж.-П. Шостек оприлюднив черговий звіт комісії, суть якого зводилася до того, що задля уникнення розколу між Національною Асамблеєю та Сенатом, рекомендовано прийняти без змін проект Національної асамблеї [28, с. 8]. Звіт Шостека пролежав п'ять місяців, і щойно 10 травня 2001 р. верхня палата розглянула у другому читанні законопроект Тобіра. На відміну від Національної асамблеї, у Сенаті не було так багато бажаючих висловитися, вся процедура з голосуванням зайняла 40 хвилин (з 9.45 до 10.25). Першим виступав новий держсекретар заморських справ соціаліст Крістіан Поль (2000—2002). Урядовець наголосив, що велич народу вимірюється здатністю прийняти свою історію, зізнатися у злочинах. Французи вже визнали злочини режиму Віші, Алжирську війну, тортури, тепер необхідно визнати злочинний характер рабства, адже мовчання не нейтралізує делікти. На його думку, це буде сильним політичним кроком [29]. Сенаторка-комуністка Даніель Бідар-Рейде обурилася, що цей законопроект так довго обговорювався, стільки місяців «вилежувався у Сенаті», ніби був другорядним. Тому висловила сподівання, що його приймуть одноголосно, а в майбутньому розроблять окремий законопроект про репарації для нащадків рабів. При розгляді окремих статей ніхто з сенаторів не взяв слова, результати голосування були одноставними.

В остаточний закон, підписаний Президентом Республіки Жаком Шираком буквально за 11 днів, 21 травня 2001 р. увійшло 5 статей, перша з яких визнавала трансатлантичну работоргівлю, торгівлю в регіоні Індійського океану, як і рабство, що практикувалося з XV ст. в Америці, Карибському басейні, Індійському океані та Європі африканського, індійського, мадагаскарського й індійського населення злочином проти людяності. Стаття 2 стосувалася шкільних підручників, дослідницьких програм і архівів, стаття 3 передбачала запит на міжнародне ви-

знання цього злочину проти людяності та визначення спільної дати вшанування, стаття 4 — обрання після ширших консультацій дати загальнонаціонального святкування скасування рабства, стаття 5 обіцяла захищати пам'ять про рабів і честь їх нащадків [30, с. 8175]. Історик П'єр Нора констатував, що Жак Ширак надто легковажно поведився з історичною істиною [31, с. 168], а політика пам'яті поступово втрачала свій сенс і свій статус, перетворюючись на боротьбу, індустрію, засіб тиску: «тепер це чарівне слово епохи, заклепленої у своєму теперішньому, в-собі та для-себе. Навіть гірше: вона схильна посісти місце історії, слово якої вона дедалі частіше підміняє. Історії, яка, як і хотілось, нарешті позбулася б примусів критичної дистанції та незручних ускладнень, історії, яка відкараскалася б від хронології та сумних виважень. Нарешті, історії, яку просто зрозуміти та легко судити» [31, с. 256].

Висновки. Приводом для прийняття «закону Тобіра» було вшанування 150-річчя скасування рабства у французьких колоніях, а поштовх дали мирні демонстрації французів африканського й антильського походження, чії асоціації виступали його лобістами. Тому в 1998 р. було розроблено чотири законопроекти Національної Асамблеї та один Сенату про засудження работоргівлі та рабства, а також вшанування його скасування, найбільш комплексний характер мав законопроект депутатки від Гвіани Крістіан Тобіра, тому його й було покладено в основу подальшого обговорення. Проведений аналіз парламентських документів дозволяє зробити висновок, що обговорення в Національній асамблеї було набагато активнішим і динамічнішим. Особливий відгук проект знаходив серед політиків лівого спектру та представників заморських департаментів/територій. Оскільки у заморській Франції часто обирали соціалістів і комуністів, то ці дві характеристики накладалися. Політики правого спектру, за нечисленними винятками, також не відкидали цього законопроекту.

Серед ключових аргументів, які наводилися парламентарями: найтриваліший і найсмертоносніший злочин проти людяності, Франція щойно 1848 р. заборонила работоргівлю та рабство, а потім 150 років замовчувала колишні злочини, травма нащадків рабів, сучасний расизм є спадкоємцем рабства та работоргівлі, визнання цього злочину проти людяності підтвердить реноме Франції, як Батьківщини свобо-

ди. Успіх цього законопроекту в Національній асамблеї почаста завдячує ораторському таланту Крістіан Тобіра. У Сенаті обговорення були не такими жвакими, законопроект і перед першим, і перед другим читаннями лежав по 13 місяців. Лобістами його прийняття закономірно виступали сенатори від заморських департаментів/територій, що відповідало зацікавленням їх електорату.

Загалом, «закон Тобіра» — плід свого часу: 1990 р. законом Гейсо заборонено заперечувати Голокост, 1999 р. визнання Алжирської війни 1954—1962 рр. і вчинених тоді злочинів, 2001 р. визнання геноциду вірмен, здійсненого Туреччиною. А наявність у 2000—2002 рр. посади держсекретаря з питань національної спадщини та культурної децентралізації свідчить, наскільки ці питання були важливими не лише для депутатів, а й Президента Республіки Жака Ширака, який дуже добре розумів суспільні настрої та перетворив політику пам'яті у пріоритетний напрям своєї діяльності.

1. Nora P. La France vit le passage d'un modèle de nation à un autre. *Le Figaro*. 25 mai 2015. URL: <https://www.lefigaro.fr/vox/societe/2015/05/25/31003-20150525ARTFIG00134-pierre-nora-la-france-vit-le-passage-d-un-modele-de-nation-a-un-autre.php>.
2. Dosse F. Une histoire sous pression mémorielle. *Diversité*. 2007. № 149. P. 27—31. DOI: <https://doi.org/10.3406/diver.2007.8415>.
3. Ruscio A. Le retour de la pensée colonialiste. *Recherches Internationales*. 2011. № 92. P. 53—68. DOI: <https://doi.org/10.3406/rint.2011.1254>.
4. La guerre des mémoires. Entretien avec Benjamin Stora, professeur à l'Inalco. *Hommes et Migrations*. 2007. № 1268—1269. P. 208—216. DOI: <https://doi.org/10.3406/homig.2007.4649>.
5. Stella A. Penser l'esclavage, librement. *Penser l'esclavage. Modèles antiques, pratiques modernes, problématiques contemporaines*. Besançon: Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité, 2012. P. 29—43.
6. Nora P. Liberté pour l'histoire! *Le Monde*. 10 octobre 2008. URL: https://www.lemonde.fr/idees/article/2008/10/10/liberte-pour-l-histoire-par-pierre-nora_1105435_3-232.html.
7. Cottias M. Les vingt ans de la loi Taubira. *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*. 2021. № 151. P. 167—178. DOI: <https://doi.org/10.4000/chrhc.17969>.
8. Vatican A. Comment interroger les instruments de recherche existants pour répondre aux revendications mémorielles: l'exemple de la traite et de l'esclavage. *La Gazette des archives*. 2010. № 220. P. 147—155. DOI: <https://doi.org/10.3406/gazar.2010.4750>.
9. Guilhem N., Lauseig J. Le service éducatif des Archives départementales de la Gironde et les traites négrières. Bilan d'une décennie de forte demande scolaire. *Revue historique de Bordeaux et du département de la Gironde*. 2020. № 26. P. 145—177. DOI: <https://doi.org/10.3406/rhbg.2020.1359>.
10. *Décret N° 2262 de la Convention nationale, du 16 pluviôse, an II de la République française, une et indivisible qui abolit l'esclavage des Nègres dans les colonies*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/france/1794esclavage.htm>.
11. *Loi du 30 floréal, an X Loi relative à la traite des noirs et au régime des colonies*. URL: <https://mjp.univ-perp.fr/france/1802esclavage.htm>.
12. *Décret du 27 avril 1848 relatif à l'abolition de l'esclavage dans les colonies et possessions françaises*. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT00000-0295898>.
13. *Loi N° 83-550 du 30 juin 1983 relative à la commémoration de l'abolition de l'esclavage*. *JORF*. 1 juillet 1983. P. 1995.
14. *Décret N° 83-1003 du 23 novembre 1983 relatif à la commémoration de l'abolition de l'esclavage*. *JORF*. 24 février 1983. P. 1995.
15. *Proposition de loi N° 792 relative à la célébration de l'abolition de l'esclavage en France métropolitaine, enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 31 mars 1998*. URL: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion0792.asp>.
16. *Proposition de loi N° 406 relative à la célébration de l'abolition de l'esclavage en France métropolitaine, présentée par M. Michel Duffour. Annexe au procès-verbal de la séance du 28 avril 1998*. URL: <https://www.senat.fr/leg/pp197-406.html>.
17. *Proposition de loi N° 1050 tendant à perpétuer le souvenir du drame de l'esclavage, enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 7 juillet 1998*. URL: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion1050.asp>.
18. *Proposition de loi N° 1302 relative à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité, enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 22 décembre 1998*. URL: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion1302.asp>.
19. *Proposition de loi N° 1297 tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crimes contre l'humanité, enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 22 décembre 1998*. URL: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion1297.asp>.
20. *Rapport N° 1378 fait au nom de la Commission des lois constitutionnelles, de la législation et de l'administration générale de la République sur les propositions de loi: N° 1297 de Mme Christiane Taubira-Delannon et plusieurs de ses collègues, tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crimes contre l'humanité; N° 792 de M. Bernard Birsinger et plusieurs de ses collègues, relative à la célébration de l'abolition de l'esclavage en France métropolitaine; N° 1050 de M. Bernard*

Birsinger et plusieurs de ses collègues, tendant à perpétuer le souvenir du drame de l'esclavage; N° 1302 de Mme Huguette Bello, Mm. Elie Hoarau et Claude Hoarau, relative à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité. Har Mme Christiane Taubira-Delannon. Enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 10 février 1999. URL: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/rapports/r1378.asp>.

21. 1re séance du 18 février 1999. Assemblée nationale. *JORF*. 19 février 1999. P. 1637—1667.
22. *Proposition de loi N° 234 adoptée par l'Assemblée nationale en première lecture, tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité.* URL: <https://www.senat.fr/leg/pp198-234.html>.
23. *Rapport N° 262 fait au nom de la Commission des Lois constitutionnelles, de législation, du suffrage universel, du Règlement et d'administration générale sur: la proposition de loi, adoptée par l'Assemblée nationale, tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité. Par M. Jean-Pierre Schosteck. Annexe au procès-verbal de la séance du 8 mars 2000. Sénat. Session ordinaire du 8 mars 2000.* 24 p.
24. *Reconnaissance de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité. Séance du Sénat du 23 mars 2000.* URL: <https://www.senat.fr/seances/s200003/s20000323/sc20000323043.html>.
25. *Proposition de loi N° 109 modifiée par le Sénat tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité. 23 mars 2000.* URL: <https://www.senat.fr/leg/tas99-109.html>.
26. *Rapport N° 2320 fait au nom de la Commission des lois constitutionnelles, de la législation et de l'administration générale de la République sur la proposition de loi, modifiée par le Sénat, tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité. Par Mme Christiane Taubira-Delannon. Enregistré à la Présidence de l'Assemblée nationale le 5 avril 2000.* 16 p.
27. Proposition de loi sur l'esclavage. Discussion en deuxième lecture d'une proposition de loi. *JORF*. 7 avril 2000. P. 3183—3192.
28. *Rapport N° 165 fait au nom de la Commission des Lois constitutionnelles, de législation, du suffrage universel, du Règlement et d'administration générale sur la proposition de loi, adoptée avec modifications par l'Assemblée nationale en deuxième lecture, tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité. Par M. Jean-Pierre Schosteck. Annexe au procès-verbal de la séance du 20 décembre 2000.* 14 p.
29. *Séance du 10 mai 2001 du Sénat.* URL: <https://www.senat.fr/seances/s200105/s20010510/st2001051000.html>.
30. *Loi N° 2001-434 du 21 mai 2001 tendant à la reconnaissance de la traite et de l'esclavage en tant que crime contre l'humanité. JORF*. 23 mai 2001. P. 8175.
31. Нора П. *Теперішнє, нація, пам'ять*. Київ: Кліо, 2014. 272 с.

REFERENCES

- Nora, P. (2015, May 25). France is experiencing a transition from one model of nationhood to another. *Le Figaro*. Retrieved from: <https://www.lefigaro.fr/vox/societe/2015/05/25/31003-20150525ARTFIG00134-pierre-nora-la-france-vit-le-passage-d-un-modele-de-nation-a-un-autre.php> (Last accessed: 28.11.2025) [in French].
- Dosse, F. (2007). A history under the pressure of memory. *Diversite*, 149, 27—31. DOI: <https://doi.org/10.3406/diver.2007.8415> [in French].
- Ruscio, A. (2011). The return of colonialist thinking. *Recherches Internationales*, 92, 53—68. DOI: <https://doi.org/10.3406/rint.2011.1254> [in French].
- (2007). The war of memories. Interview with Benjamin Stora, professor at INALCO. *Hommes et Migrations*, 1268—1269, 208—216. DOI: <https://doi.org/10.3406/homig.2007.4649> [in French].
- Stella, A. (2012). Thinking about slavery, freely. *Penser l'esclavage. Modeles antiques, pratiques modernes, problematiques contemporaines* (Pp. 29—43). Besancon: Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquite [in French].
- Nora, P. (2008, October 10). Freedom for history! *Le Monde*. Retrieved from: https://www.lemonde.fr/idees/article/2008/10/10/liberte-pour-l-histoire-par-pierre-nora_1105435_3232.html (Last accessed: 29.11.2025) [in French].
- Cottias, M. (2021). The twentieth anniversary of the Taubira law. *Cahiers d'histoire. Revue d'histoire critique*, 151, 167—178. DOI: <https://doi.org/10.4000/chrhc.17969> [in French].
- Vatican, A. (2010). How to use existing research tools to address memory claims: the example of the slave trade and slavery. *La Gazette des archives*, 220, 147—155. DOI: <https://doi.org/10.3406/gazar.2010.4750> [in French].
- Guilhem, N., & Lauseig, J. (2020). The educational service of the Gironde Departmental Archives and the slave trade: A review of a decade of strong educational demand. *Revue historique de Bordeaux et du departement de la Gironde*, 26, 145—177. DOI: <https://doi.org/10.3406/rhbg.2020.1359> [in French].
- Decree N° 2262 of the National Convention, dated 16 Pluiose, Year II of the French Republic, one and indivisible, which abolishes the slavery of Black people in the colonies. Retrieved from: <https://mjp.univ-perp.fr/france/1794esclavage.htm> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Law of 30 Floréal, year X Law relating to the slave trade and the regime of the colonies. Retrieved from: <https://mjp.univ-perp.fr/france/1802esclavage.htm> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Decree of April 27, 1848, concerning the abolition of slavery in the French colonies and possessions. Retrieved from: <https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000000295898> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- (1983, July 1). Law N° 83-550 of June 30, 1983, concerning the commemoration of the abolition of slavery. *JORF* (P. 1995) [in French].

- (1983, February 24). Decree № 83-1003 of November 23, 1983, concerning the commemoration of the abolition of slavery. *JORF* (P. 1995) [in French].
- Bill № 792 concerning the celebration of the abolition of slavery in metropolitan France, registered at the Presidency of the National Assembly on March 31, 1998. Retrieved from: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion0792.asp> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Bill № 406 regarding the celebration of the abolition of slavery in metropolitan France, presented by Mr. Michel Duffour. Appendix to the minutes of the meeting of April 28, 1998. Retrieved from: <https://www.senat.fr/leg/ppl97-406.html> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Bill № 1050 aiming to perpetuate the memory of the tragedy of slavery, registered at the Presidency of the National Assembly on July 7, 1998. Retrieved from: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion1050.asp> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Bill № 1302 relating to the recognition of the slave trade and slavery as a crime against humanity, registered at the Presidency of the National Assembly on December 22, 1998. Retrieved from: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion1302.asp> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Bill № 1297 aiming for the recognition of trafficking and slavery as crimes against humanity, registered at the Presidency of the National Assembly on December 22, 1998. Retrieved from: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/propositions/pion1297.asp> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Report № 1378 submitted on behalf of the Committee on Constitutional Laws, Legislation and General Administration of the Republic on the following bills: № 1297 by Ms. Christiane Taubira-Delannon and several of her colleagues, concerning the recognition of the slave trade and slavery as crimes against humanity; № 792 by Mr. Bernard Birsinger and several of his colleagues, concerning the commemoration of the abolition of slavery in metropolitan France; № 1050 by Mr. Bernard Birsinger and several of his colleagues, concerning the perpetuation of the memory of the tragedy of slavery; № 1302 by Ms. Huguette Bello, Mr. Elie Hoarau and Mr. Claude Hoarau, concerning the recognition of the slave trade and slavery as crimes against humanity. (Report by Ms. Christiane Taubira-Delannon.) Registered at the Presidency of the National Assembly on February 10, 1999. Retrieved from: <https://www.assemblee-nationale.fr/11/rapports/r1378.asp> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- (1999, February 19). First sitting of 18 February 1999. National Assembly. *JORF* (P. 1637—1667) [in French].
- Bill № 234 adopted by the National Assembly on first reading, aiming at the recognition of the slave trade and slavery as a crime against humanity. Retrieved from: <https://www.senat.fr/leg/ppl98-234.html> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Report № 262 done on behalf of the Committee on Constitutional Laws, Legislation, Universal Suffrage, Rules of Procedure and General Administration on: the bill, adopted by the National Assembly, aimed at recognizing the slave trade and slavery as crimes against humanity. By Mr. Jean-Pierre Schosteck. Appendix to the minutes of the sitting of 8 March 2000. Senate. Ordinary session of 8 March 2000 [in French].
- Recognition of slavery as a crime against humanity. Senate session of March 23, 2000. Retrieved from: <https://www.senat.fr/seances/s200003/s20000323/sc20000323043.html> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Bill № 109 amended by the Senate, aiming at the recognition of the slave trade and slavery as a crime against humanity. March 23, 2000. Retrieved from: <https://www.senat.fr/leg/tas99-109.html> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- Report № 2320 done on behalf of the Committee on Constitutional Laws, Legislation and General Administration of the Republic on the bill, as amended by the Senate, seeking the recognition of the slave trade and slavery as a crime against humanity. By Ms. Christiane Taubira-Delannon. Registered at the Presidency of the National Assembly on April 5, 2000 [in French].
- (2000, 7 avril). Bill on slavery. Second reading debate on a bill. *JORF* (Pp. 3183—3192) [in French].
- Report № 165 done on behalf of the Committee on Constitutional Laws, Legislation, Universal Suffrage, Rules of Procedure and General Administration on the bill, adopted with amendments by the National Assembly on second reading, aimed at recognizing the slave trade and slavery as crimes against humanity. By Mr. Jean-Pierre Schosteck. Appendix to the minutes of the meeting of December 20, 2000 [in French].
- Senate session of May 10, 2001. Retrieved from: <https://www.senat.fr/seances/s200105/s20010510/st20010510000.html> (Last accessed: 01.12.2025) [in French].
- (2001, May 23). Law № 2001-434 of May 21, 2001, concerning the recognition of slave trade and slavery as a crime against humanity. *JORF* (P. 8175).
- Nora, P. (2014). *Present, Nation, Memory*. Kyiv: Klio [in Ukrainian].

Received: 08.12.2025

Accepted: 19.01.2026

Published: 12.03.2026